

ҚАРДОШ БЎЛМАГАН ТИЛЛАР ТИЗИМИДА МАКОН ДЕЙКСИСИНИ ИФОДАЛОВЧИ СИНТАКТИК БИРЛИКЛАР

Арчабоева Наргиза Насимовна

ЖДПИ «Мактабгача ва бошланғич таълимда жисмоний тарбия»

кафедраси стажёр-ўқитувчиси

Email: archabayeva@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада инглиз ва ўзбек тиллари мисолида категориал дифференциал синтактик-семантик белгилардан субстанциаллик базасида локатив адессив, локатив аллатив, локатив аблатив, локатив транслатив, локатив объект, локатив инструментал, локатив тарз семалар аниқланган. Қардош бўлмаган тиллар тизимида макон дейксисини ифодаловчи синтактик бирликларнинг қиёсий таҳлили мисоллар орқали келтирилган.

Калит сўзлар: тил, синтаксис, дейксис, семантика, грамматика, сема, макон, юксионал модель

Ҳозирги кунда чет тилларни ўрганиш ва ўргатишнинг самарадорлигини оширишда лингвистика назарияларни чуқур тадқиқ этиш аҳамиятли. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Буюк мутафаккир шоиримиз Мир Алишер Навоий ўз даврида ёшларга мурожаат қилиб, “Қуёшлиқ истасанг, касби камол эт”, деб ёзганлар. Чиндан ҳам, одамларга қуёшдек беминнат нур таратишни, яхшилик қилишни истайдиган инсон, камолотга интилиб, турли илм ва касб-хунарларни ўзлаштириши лозим. Ҳозирги даврда хорижий тилларни мукамал ўрганмасдан туриб, буюк бобомиз айтган ана шундай марраларга эришиб бўлмайди, десак, адашмаган бўламиз. Бундай ўткир талабга амал қилиб, келгуси йилда физика ва чет тилларини ўрганишни устувор йўналиш этиб белгилашни таклиф этаман. Шу мақсадда келгуси йилда таълимнинг барча бўғинларида ушбу фанларни ўқитиш сифатини тубдан ошириш, ихтисослашган мактаблар очиш, малакали педагогларни жалб этиш каби тизимли ишлар амалга оширилади”, деб таъкидладилар. Бу эса мазкур соҳа

тадқиқотчилари олдига тилшуносликнинг назарий ва амалий соҳаларига доир масъулиятли вазифаларни кўяди. Дарҳақиқат, тил воситасида ахборот алмашинуви, ўзаро ҳамкорлик, коммуникация юзага келади. Илм-фан, техниканинг гуркираб ривожланиши ва илмий-техник ахборотнинг кенгайиши муносабати билан тилшунослик ва таржиманинг амалий аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. Ўзбек тилида инглиз тили назарий ва амалий грамматикаси, инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикасининг етишмаслиги кабилар инобатга олиниб, уларга бўлган эҳтиёж бугунги кунда тилшунос олимлар олдидаги мавжуд муаммоларнинг ечимини топишдек муҳим вазифаларни кўймоқда. Ушбу вазифаларни бажариш албатта, биринчи ўринда лингвисттипологлар, германистлар, қиёсий ҳамда тилшунослик тарихчилар ва социолингвистларнинг илмий ҳамкорлигини талаб қилади.

Лингвистика назариясини мукамал билишда қардош бўлмаган тиллар тизимида, яъни инглиз ва ўзбек тилларидаги макон дейксисини ифодаловчи синтактик бирликларнинг ўрни ва аҳамияти катта. Инглиз ва ўзбек тиллари мисолида категориал дифференциал синтактик-семантик белгилардан субстанциаллик базасида локатив адессив, локатив аллатив, локатив аблатив, локатив транслатив, локатив объект, локатив инструментал, локатив тарз семалар аниқланади. Шу жиҳатдан, маконга ёки локатив семаларга ишора қилувчи синтактик бирликларнинг микроконтекстда ифодаланишини кўрсатиб бериш лозим.

Бадиий асарлардан йиғилган мисолларнинг гувоҳлик беришича, локатив семани анафорик ифодаловчи воситалар турлича лексемалар ёрдамида берилиши мумкин. Инглиз тили мисолида тагмаънодаги локатив семаларнинг қандай вариантлар бўлишидан қатъий назар, улар қуйидагича ифодаланади:

I. Тагмаънодаги локатив семанинг адессив, аллатив, аблатив вариантлари ифодаланганда маконни эслатувчи анафорик восита there равиши ёрдамида берилади:

1) He had been in the office alone. Haso was there as well.[1.159]

2) Igor run over to their yard. When he washalf-way there he stopped and then walked on.[1.119]

3) He had got back from the town. Magus was a good man and everybody there esteemed him.[1.268]

Ушбу берилган мисолларда in the office (1) локатив адессив, to yard (2) локатив аллатив, from the town (3) локатив аблатив синтаксемаларни ифодаласада, макон дейксиси there воситасида ифодаланади. Маълумки, бадий матнларда сўзловчи асосан асар муаллифи ҳисобланиб, унинг тингловчиси китобхон бўлиб, содир бўладиган ёки содир бўлмайдиган иш-ҳаракат макони ҳар иккаласи учун ҳам узоқдалигини ифодалайди.

Тагмаънодаги локативлик вариантлари ифодалаган семаларнинг ҳар учаласига ҳам there ифодалаган макон семанинг мослиги тилшуносликнинг назарий масалаларидан бири ҳисобланади. Бадий матндаги ифодаланган субъектга эътибор берилганда улар асосан 3-шахс кўпроқ берилади.

II. Here равиши ёрдами:

1) Florik was happy in his dream saloon. We hope to see here again.[1.52]

2) He came over to the barber and pointed to the street outside the window. And here we go upsetting ourselves over nonsense, over uniforms.[1.164]

3) When Yellow Dodo returned from the Secretary's office with his face wreathed in smiles, no further remarks were passed, lither by Florik or by Haso. "I didn't expect to meet here".[1.166]

Ушбу гапларда маконга ишора қилувчи синтактик бирлик here – in ... saloon (1), to the street (2) локатив элементларга ишора ёки эслатиш кўзга ташланади, аммо учинчи гапда тагмаънодаги локативлик имплицит тарзда берилган. Демак, here учинчи гапдаги from the Secretary's office бирлигига тааллуқли эмас. Ёки from here ёрдамида ҳам ишора қилинган макон эксплицит ёки имплицит ҳолатда берилиши мумкин:

а) Эксплицит тарзда:

The old women ran out of the station quicker then was decent at her age and got away from here. [1.73]

б) Имплицит тарзда:

I live in Yarden Zane. It is not very far from here. [1.147]

III. Where нисбий олмоши ёрдамида. Анъанавий грамматикаларда мазкур нисбий олмоши ўрин эргаш гапларни боғлайдиган восита деб тан олинади. Аммо, у релативлик муносабат билан биргаликда бош гапда берилган субъект ёки шахсинг бажарган иш ҳаракатининг маконига ишора қилиш билан бирга, ўша маконда яна бошқа бир иш ҳаракатнинг бажарилганлиги ёки ижро этилишини таъкидлайди.

1) Samko went on standing in the same spot where she had stood three days before. [1.308]

2) Yellow Dodo left the building of the district secretariat, but didn't know where to go. [1.166]

3) They were women from the court where Igor lived. [1.251]

4) He reached Yarden Zane, where he receded into the shadows and merged with the darkness. [1.323]

5) He walked heroically right across the middle of the square, where Eve had stood and suffered these days before. [1.308]

Мисоллардан тағмаънодаги локативликни ифодалаган the building of the district secretariat, from the court, in the same spot, Yarden Zane, across the middle of the square синтактик бирликлар локативликнинг турлича вариантларини ифодаласада, релатив олмоши where тағмаънодаги ифодаланган иш-ҳаракатига қўшимча ахборот мавжудлигини, яъни матни кенгайтириб, уни тўлғазиб бермоқда. Демак, қўшимча ахборот ёки иш ҳаракати, шахс ёки нарса-предметни айнан тағмаънодаги макон доирасида содир бўлишини таъкидлайди.

Ўзбек тили мисолида маконга ишора қилувчи воситалар ҳам ҳар хил синтактик бирликлар ёрдамида ифодаланиши мумкин. Улар “бу ерда”, “у ерда”, “шу ерда”, “у ерга”, “шу ерга”, “у ердан”, “шу ердан” кабилар ёрдамида берилиб, тағмаънодаги локативлик семанинг вариантларига

уларнинг ифодалаган локатив синтаксемалар мос келиши ёки мос келмаслиги мумкин:

1. **“Бу ерда” ёрдамида:** Саф тортиб турган бир неча хонадон ўтдик ва қабулхона залига етдик. Бу ерда уч марта таъзим бажо келтирдик.[2.174]

Бу ерда равиши асосан сўзловчига яқин бўлган маконга ишорадир. Бадиий матнда иш-ҳаракат бажарувчи асосан учинчи шахсдан иборат бўлиб, муаллиф китобхонга асар қаҳрамонини ёки персонажни гапиртиради ва унинг ахбороти билвосита муаллиф орқали ўқувчига етказилади, аммо “бу ерда” орқали ишора қилиш маконнинг яқинлиги фақат муаллиф тасвирлаётган персонажгадир.

2. **“Шу ерда” синтактик бирлик ҳам “бу ерда” каби локатив адессив семани ифодаласада, тагмаъно локатив адессив, аллатив синтаксемаларга ишора қилишда ишлатилади.**

Жуялик одамларнинг йўл бошлаши билан гимназияга келиб кирди. Шу ерда унга хатни тушинтириб бердилар.[3.252]

3. **“У ерда” синтактик бирлик маконга ишора сифатида ишлатилганда, гаптаги иштирокчи субъект асосан биринчи ва учинчи шахслардан иборат бўлиб, ишора қилинган макон улардан узоқдалигини ифодалайди:**

1) Биз сарой ичига кирдик, у ерда мен дарахт тагида ўзини ҳимоя қилган ҳалиги жирканч махлуқлардан учтасини кўрдим.[2.206]

2) Маориф комиссарлигига мурожаат қилдим. У ерда ҳам бу ташаббусни қутлаб Болалар адабиёти нашриётининг ҳаражатини берадиган бўлдилар.[3.398]

3) “Бу ерга”, “шу ерга” ёрдамида макон дейксиси ифодаланганда, ишора қилинган макон сўзловчига яқинлиги ёки сўзловчининг маконнинг ўзида жойлашганлигини ифодалаб, локатив аллатив семани ифодалайди.

а) – Йўқолинг алдамчилар, бизнинг мажлисда сизга ўрин йўқ!

- Сизларга бу ерга келишга ким ижозат берди?[3.37]

б) Маймун ўзини дарҳол деразага урди, у ердан тарновга тармашди. Бу ерга ҳар томондан юзларча одамлар келишди.[2.107]

в) Ибодатхонадаги ашё ва зийнатларни олиб чиқишган, у анча вақтдан бери бўм-бўш ётган. Шу ерга мени жойлаштирмоқчи бўлишди.[2.15]

4) “У ерга” маконнинг сўзловчидан узоқлигини ифодалаб, тагмаънодаги локатив аллатив синтаксемани ифодаловчи маконга ишора қилинади. Москвага ўқишга жўнамоқчиман. У ерга энг ози тўрт йиллар бўлсам керак.[3.21]

5) “У ердан” ёрдамида маконга ишора қилинганда тагмаънодаги локативликдан субъектнинг узоқлашиш ҳолатини ифодалайди:

1) Низомий номли Давлат педагогика институтига адабиёт ўқитувчиси бўлиб келди. У ердан шампансий пробкасидай отилиб Марғилонга тушди. У ердан ҳам ҳайдалди.[3.431]

2) Шу мамлакатда яшаб турган пайтимда, у ердан жўнаб кетишимга уч ой қолганда бўлиб ўтди.[2.237]

6) “Ўша ердаги” ёрдамида:

Чирчиқ лабига солинган азот заводига экскурсияга чиққанлар, ўша ердаги ишчиларнинг умумий ётоқхоналарига қўнмоқчилар.[3.61]

7) “Бу ердаги” ёрдамида:

Бу институтда сақланадиган китоблар ўзбек халқининг бебаҳо ва даҳлсиз маданий бойлигидир. Бу ердаги кўп китоблар жаҳонда ягона нусхалар ҳисобланади.[3.431]

8) “Ўша ёққа” ёрдамида:

Мьюноди, бунақа суҳбатларни шаҳардан 20 миля узоқда жойлашган чорбоғимда олиб борилгани маъқул, эртагаёқ ўша ёққа борамиз.

Хулоса сифатида шуни айтиб ўтиш лозимки, макон дейкисини анафорик жиҳатдан ифодаланиш воситалари инглиз тили мисолида there, here, where, which, behind, through which, in the centre of which, in front of which, in front of it, in the midst of them, anywhere кабилар ёрдамида намоён бўлса, ўзбек тилида эса бу ерда, шу ерда, у ерда, бу ерга, шу ерга, у ерга, у

ердан, ўша ердаги, бу ердаги, ўша ёққа кабилар ёрдамида ифодаланади. Буни биз машхур адиблар Рудольф Жасик, Жонатан Свифт ва Ғафур Ғулом асарлари мисолида кўрдик. Бу эса инглиз ва ўзбек тилларининг ниҳоятда бой синтактик-семантик белгиларга эга эканлигини кўрсатиб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Rudolf Jasik. St. Elizabeth's Square. – Artia, 1964.
2. Жонатан Свифт. Гуллевернинг саёхатлари. – Тошкент, 1974.
3. Ғафур Ғулом. Асарлар. Олтинчи том. – Тошкент, 1974.